

Əlizadə ƏSGƏRLİ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun direktor müavini,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

XX əsrin əvvəllərinə qədərki elmi-nəzəri və bədii-pedaqoji fikir təzkiyə və risalələr, bəyaz və cümlər, poetika və qrammatika sahəsində mövcud mənbə və qaynaqlar, islam dini və islam təfəkkürü üzərində, Şərq kontekstində gəlmiş, bu sahədə Azərbaycanın alim və şairləri iştirak etmişlər. Sözlün səltənəti kosmos sistemi, göylər aləmi ilə ehtiva edilmiş, mifoloji düşüncə elmin və bədiiyyatın məğzini hazırlamış, ədəbiyyat uzun əsrlər romantik bədii dərkən və islam maarifçiliyinin təsirində olmuşdur.

XIX əsrdə yeni iqtisadi-siyasi formasiya mədəni münasibətlər doğurmuş, burjuva inqilabları baş vermiş, milli-etnik müəyyənlik mövcud coğrafi sərhədləri və milli-regional amili önə çıxarmış, turançılıq, türkçülük və azərbaycançılıq fikir təmayülləri həm də milli-regional müəyyənlikdən yaranmışdır.

Yeni tarixi-siyasi şərait təzkiyə ədəbiyyatından daha əsaslı elmi-nəzəri konsepsiyalara istinad edən düşüncə tipi - milli ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinin yaranmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycan milli ideyası və məfkurəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə baxış məramını tarixin səhnəsinə çıxarmış, Mirzə Fətəli Axundzadə, Firdun bəy Köçərli, Əmin Abid, Abdulla Sur Tofiq, Hənəfi Zeynalli, Abdulla Şaiq, Atababa Musaxanlı, Salman Mümtaz, Məhəmməd Fuad Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin müəyyən konsepsiyaları yaranmışdır, mövcud ədəbi-tarixi şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin siyasi-ideoloji iş aparmışdır. Ədəbiyyat tarixçiliyinin konsepsiya tezisləri məqalə və kitablarda özünə yer almış, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyovlar ədəbi-tarixi fikirlər irəli sürmüşlər. Milli ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasına Sovet dövrünün elm və ədəbiyyatı varislik etmiş, tarixi şəraitdən asılı olaraq bir sıra ədəbiyyat tarixləri yazılmışdır. Müstəqillik dövrünün elmi ədəbiyyatı bu mövcud irsə sahib çıxmaq-la onu yenidən özünə qaytarmış, elmi-nəzəri konsepsiyaların əsasında mövcud filoloji təcrübə dayanmış, oxşar və fərqli baxışlar meydana çıxmışdır. Bu baxımdan Firdun bəy Köçərli, Əmin Abid, Abdulla Sur, Məhəmməd Fuad Köprülüzadə, İsmayıl Hikmət, Bəkir Çobanzadə, Əli Nazim, Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin milli ədəbiyyat ta-

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir nəzər

rixləri sahəsində xidmətləri ümumiləşdirilmiş, yeni elmi konsepsiya formalaşdırılmışdır.

Firdun bəy Köçərlinin "Azərbaycan tarixlərinin ədəbiyyatı" (1903), "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" (1908) kitablarının ehtiva olunduğu "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (1925-1926) 1978-ci ildə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı ilə 2 cildə çap olunmuşdur. Nəşrin redaktoru Əziz Mirəhmədov, transliterasiya, tərtib, müqəddimə, izahlar və qeydlərin müəllifi Ruqiyə Qənbərqızıdır.

2 cildlik nəşrin əvvəlində əsərin tərtibi prinsipləri, yazılma səbəbləri və tarixi, "Müəllif tərəfindən bir neçə söz", "Başlanğıc" adlı geniş elmi-nəzəri müqəddimə, Gəncə, Şirvan-Şamaxı, Qarabağ, Quba, Nuxa, Ordubad, İrəvan, Dərbənd haqqında tarixi-coğrafi icmallar, 128 sənətkarın yaradıcılığına həsr edilmiş oçerk və kiçik məlumat verilmişdir...

Şəkildə (soldan): Məmməd Hüseyin Təhməsin, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Feyzulla Qasımlı, Mir Cəlal, H.Əfəndiyev, Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər

Yusif Vəzir Çəmənzəminli 1919-cu ildə "Millət" qəzetində "Azərbaycan və azərbaycanlılar" adı ilə felyetonlar dərc etdirmiş, bu məqalələr Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, sənəti, iqtisadiyyatı və ictimai həyatına aid olmuş, bütün bunlar sonralar genişləndirilmiş, "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabı vücuda gəlmiş və 1921-ci ildə İstanbulda "Yusif Vəzirov" imzası ilə çap edilmişdir...

Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar" (1926) kitabını AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəşr etmişdir. (Bakı, "Sabah", 1996, 58 səh., redaktor akademik Teymur Kərimli, nəşir Şirindil Alışanlıdır).

Kitabda "Köprülüzadə Məhəmməd Fuad", "Füzuli", "Füzuliyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", "Füzuli və əsərləri", "Həsənoğlu", "Həbib", "Nami", "Lüğət" başlıqları özünə yer almışdır. Hər iki kitab məlumat xarakterlidir.

İsmayıl Hikmət 1923-cü ildən məqalələrini çapa başlamış, 1928-ci ildə ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabını nəşr etdirmişdir. O, ədəbi dövrləşdirməni folklor, XIII-XV və XVI-XVIII əsrlər üzrə müəyyənləşdirmişdir.

Kitabda 52 anadilli (türkdilli) müəllifin

həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir...

Əmin Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" (1926-1928) kitabında (Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 240 s. Layihə rəhbəri akademik Muxtar Kazımoğlu, elmi redaktor f.ü.f.d. Rza Xəlilov, tərtibçi və ön söz müəllifləri professor Bədirxan Əhmədov və Əli Şamildir) anadilli yazı nümunələrini XIII əsrdən başlamışdır. İzzəddin Həsənoğluya oçerk həsr etmişdir. Dini cərəyan bölgüsündə İzzəddin Həsənoğludan sonra Qazi Bührənoğlu, İmadəddin Nəsimi haqqında məlumat gəlmiş, Nəsimini sufi şair kimi səciyyələndirmişdir. O, ədəbi dövrləşdirmə bölgüsünü, ədəbiyyat tarixinin strukturunu türk amilinə görə müəyyənləşdirmiş, Firdun bəy Köçərliyə fərqli olaraq türk-Azərbaycan zəmini üzərində ədəbiyyat tarixi yazmışdır. Tədqiqatlarının əsasında Azərbaycan "Qafqaz türkləri" dayanmışdır. "Dədə Qorqud", "Oğuz kağan", "Koroğlu" mənbələri (dastanları) haqqında yazılar təq-

dir (Sovet ədəbiyyatı). İşin redaktəsində Hüseyin Mehdi, Mir Cəlal iştirak etmişdir. Kitabın sonunda əlavələr verilmişdir.

1943-44-cü illərin milli ədəbiyyat tarixi ədəbiyyatımızın tarixi təcrübəsi üçün əhəmiyyətli mənbə olmuş, ədəbi dövrləşdirmə konsepsiyası yaygın təsnifatdan nisbətən qurtarmış, əsasən, ədəbi növlər üzrə təsnifat üçün zəmin yaranmışdır.

1960-cı ildən başlayaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu 3 cildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabını nəşr etmişdir...

1967-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" ikicildliyini (Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1967) çapdan buraxmışdır. Cildin baş redaktoru akademik Məmməd Arif, redaktorlar akademik Bəkir Nəbiyev, professorlardan Həbib Babayev və Qasım Qasımlı olmuşdur.

Sovet hakimiyyətinin 50 illiyi münasibətilə hazırlanmış birinci cild 1917-1945, ikinci cild isə 1946-66-cı illər ədəbiyyatını əhatə etmişdir. Tərtibat ədəbi növlər üzrə aparılmış, xüsusi ədəbi portretlərə ehtiyac duyulmamış, ədəbi istiqamət poeziya, nəsr, dramaturgiya, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq üzrə müəyyənləşdirilmiş, portret-oçerklər növlər içərisində verilmişdir...

1967-ci ildən sonra Sovet hakimiyyəti illərində yeni ədəbiyyat tarixi yazılmamış, bu, yalnız milli dövlət müstəqilliyi şəraitində mümkün olmuşdur.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu 7 cildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin nəşrlərini planlaşdırmış, birinci cildin redaksiya şurası Mahmud Kərimov (sədr), Bəkir Nəbiyev (baş redaktor), Teymur Kərimli (baş redaktorun müavini), Ağamusa Axundov, Şirindil Alışanlı (məsul katib), Məhərrəm Qasımlı, Azad Rüstəmov, Şamil Salmanov və Kamal Talıbzadədən ibarət olmuşdur. Birinci cildin redaksiya heyətinə Məhərrəm Qasımlı (məsul redaktor), İsmayıl Abbaslı (məsul redaktorun müavini), Nikpur Cabbarlı (məsul katib), Bəhlul Abdulla, Azad Nəbiyev, Qəzənfər Paşayev daxil edilmişdir.

7 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin oxuculara təqdim olunan birinci cildində əvvəlki nəşrlərdən fərqli olaraq ilk dəfə folklor xüsusi cild ayrılmışdır. Redaksiya heyəti materialların fəsilələr üzrə bölgüsünü gərəqli bilməmiş, oçerklər şəkildə verilməsini səciyyəvi hesab etmişlər.

Nəşrin əvvəlində akademik Bəkir Nəbiyevin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" başlıqlı geniş ön sözü gəlmiş, 36 oçerk-məqalə verilmiş, geniş yeri mifologiya və folklor, habelə, aşiq yaradıcılığı götürmüşdür. "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarına da əhatəli yer ayrılmışdır...

2011-ci ildən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nəşrləri dayanmış, AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin Ədəbiyyat İnstitutuna direktor təyinatından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi nəşrlərinin hazırlanması, V, VI və VII cildlər üçün gərgin fəaliyyətə başlanmış, akademik elmi rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25 illiyinə həsr edilmiş "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" ikicildliyi nəşr edilmişdir.

Kitabın məsul redaktoru AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğludur. Kitabda müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü, onun 1990 və 2000-ci illər mərhələsinin konseptual əsasları və yaradıcı bədii şəxsiyyətləri, ənənə və varislik, habelə, tənqid-ədəbiyyatşünaslığın müstəqillik illərindəki elmi-nəzəri səviyyəsi ifadəsini tapmışdır. Nəşrin tərtibi prinsipləri mövcud siyasi-ideoloji mənbə və qaynaqlar, ədəbi növ və janrlar, mövzu və problematika, ədəbi cərəyan və tendensiyalar, habelə, portret-oçerk və məmuar-xatirə yazılarına görə müəyyənləşdirmişdir. Kitab 1990 və 2000-ci illər mərhələsi üzrə nəşrə hazırlanmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin geniş ön sözü ilə açılan I cild yeddi fəsil və nəticədən ibarətdir.

Akademik İsa Həbibbəyli geniş ön sözündə müstəqillik illəri ədəbiyyatının məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti (subyekti), ədəbi-metodoloji əsasları və prinsipləri, onun nəzəri-praktik əhəmiyyəti və gələcək perspektivini konkret göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi şəraitində milli-mədəni irsin yenidən öyrənilməsi, təbliği və nəşri sahəsində vəzifələr göstərilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oncildliyinin akademik nəşri qərara alınmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin elmi-nəzəri və ədəbi-metodoloji təcrübəsi ümumiləşdirilmiş və aktual problemlərin prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Oncildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin birinci cildinin baş redaksiya şurası Akif Əlizadə (sədr), İsa Həbibbəyli (baş redaktor), Teymur Kərimli, Məhərrəm Qasımlı, redaksiya şurası isə İsa Həbibbəyli (baş redaktor), Məhərrəm Qasımlı (məsul redaktor), Əlizadə Əsgərli, Qəzənfər Paşayev və Aynur Xəlilovadan (məsul katib) ibarətdir.

Bu yeni nəşr (Bakı, "Elm", 2018, 1200 səh.) ədəbi dövrləşdirilmə konsepsiyasında sivilizasiya, ədəbi-tarixi proseslərin reallıqları, ədəbi cərəyanlar, maarifçilik hərəkatı, milli ədəbiyyat tarixçiliyinin inkişaf qanunauyğunluqları, habelə, azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq şifahi xalq ədəbiyyatından başlanılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi tarixilik prinsipi üzrə folklordan başlanmış və kifayət qədər zəngin olmuşdur. Bu baxımdan müstəqillik dövründə çoxcildlik milli ədəbiyyat tarixinin bütün aspektləri ilə nəşrə hazırlanması imkan vermişdir ki, şifahi xalq ədəbiyyatına daha geniş yer verilsin.

Şifahi xalq ədəbiyyatı eramızdan əvvəl mövcud olan obrazlı təfəkkürdən, xalqın mifik yaddaşından, epos müəyyənliyindən başlamış, mövcud bədii-estetik və ədəbi-tarixi yaradıcılığı özündə ehtiva etmişdir.

Birinci cildə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının təsnifat prinsipləri, onun növ və janr tipologiyası, mövzu, ideya-məzmun və süjet-kompozisiya xüsusiyyətləri, eləcə də toplanması, tədqiqi və nəşri məsələsi, habelə, ədəbi-tarixi əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Hesab edirik ki, çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin şifahi xalq ədəbiyyatına aid olan birinci cildi, habelə sonrakı çoxcildləri elmi-pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanacaq, yeni ədəbi dövrləşdirmə konsepsiyasının praktik nümunəsi kimi əhəmiyyətli olacaqdır. Mən də yubiley münasibətilə şəxsən akademiyaamızın prezidenti, akademik Akif Əlizadəni, institutumuzun direktoru, akademik İsa Həbibbəylini və institut kollektivini səmimiyyətlə təbrik edir, onlara möhkəm can sağlığı və yeni uğurlar arzulayıram.

Ədəbiyyat qəzeti.- 2018.- 9 noyabr.- S.18-19.